

Уйгур халки йигирманчи асрнинг биринчи ярмида икки марта мустакил давлат курганлиги ҳамда бу давлатни “Шаркий Туркистон жумхурияти” деб атаганлиги ҳеч ким кўз юма олмайдиган тарихий ҳақиқатдир.

Тарихий маълумотларга кўра, 1931 йили уйгур халкининг кенг кўламлик миллий озодлик кўзголони Кумул тоғларида бошланди. Хўжа Ниёз Хожим бошчилигидаги бу кўзгон галабалари кенгайиб, уйгур давлатининг бошка худудларига ҳам кучли таъсир кўрсатиш билан халкнинг озодликка ва мустакилликка интилишини кучайтирди. Натижада Хўтан халки Муҳаммад Амин Бугронинг раҳбарлигида 1933 йил феврал ойининг 13 куни кўзгон кўтариб, апрел ойининг 11 куни Хўтан ҳукуматига асос солди. 1932-33 йиллари Турфан, Куча, Оксу ва Кашгар каби бир катор жойларда кўзгонлар кўтарилиб, бу жойлардаги Хитой ҳукумронлиги ағдарилиб ташланди ва ҳокимият кўзгончилар кўлига ўтди. Хўжа Ниёз Хожим ва Махмуд Мухитийлар бошчилигидаги Кумул Турфон кўзголони Тангри тоғнинг жанубий тарафларигача ёйилди. Мана шу шароитдан фойдаланиб, Собит Домулла бир қисм кўшин билан Хўтандан Кашгарга Шаркий Туркистон жумхуриятини барпо қилиш учун келади ва жиддий тайёргарликдан кейин 1933 йили 12 ноябр куни “Шаркий Туркистон истиклол жамияти”ни ташкил қилди. Шаркий Туркистон Ислоҳ Жумхурияти уйгурларнинг давлат қуриш томон дастлабки қадами ва бу соҳада илк тажрибаси эди. Мазкур мустакил ҳокимият ўз сиёсий қонуни, давлат дастури, давлат байроғи, герби каби бир катор давлатчилик тимсолларига ҳамда ўн олти вазирликка эга бўлиб, Хўжа Ниёз Хожим президент ва Собит Домулла Бош вазир вазифасига тайинландилар. Мазкур жумхурият гарчи уч ой мавжуд бўлиб турган бўлсада, у бир катор ишларни қилишга улгурди ва кўплаб режаларни амалга оширишга ҳаракат қилди. Аммо ёш ҳокимият ташкилоти сиёсат жиҳатидан Совет иттифоқининг аралашishi, ички жиҳатдан эса Ма Чўнг тарафдорлари бўлган тунгони қуролли қучларининг бевосита ҳарбий ҳужуми каби мураккаб ички низолар сабабидан ағдарилди.

Бир томондан Совет иттифоқининг “эзилган миллатларнинг озодлик чиқишларига ёрдам бериш” шiorларига, бошка томондан эса Совет иттифоқининг вакили Шанг Шисайнинг

ваъдаларига ишонган Хўжа Ниёз Хожим бошлик бир катор арбоблар Урумчига келиб Шанг Шисай бошчилигидаги ўлка ҳукуматига катнашди. Бу уйгур сиёсий тарихидаги илк бирлашма ҳукумат бўлиб, Хўжа Ниёз Хожим ўлкага муовин раис бўлиб, бошқа бир қисм кўзголон раҳбарлари бир қанча назорат, идора, вилоят ва туманларнинг раҳбарлик вазифаларига эришди, яъни бошқариш тизимида катнашди.

Ниёз Хожимга ўлканинг муовин раислик лавозимини бериши уйгурларни ҳокимиятни идора қилишларига ёки уларга муҳим ҳуқуқларни тақсим қилишни ўйламаган шовинист хан хукмронлигининг тарихида биринчи марта уйгурларга юқори лавозим бериши эди. Бирок бу кўпга бормади: 1937 йилдан кейин уйгур халқи Совет иттифоқининг ёрдамида Шанг Шисай мустабид ҳокимияти томонидан яна бир марта қонлик бостирилишига дучор бўлди. Хўжа Ниёз Хожим ва бошқалар Шан Шисай билан иттифоклашган уйгур ва бошқа қардош миллатларнинг вакиллари Шан Шисай вакилчилигидаги босқинчиларнинг ваъдасига вафо қилмай, қайта зулмига учрадилар. Натижада уйгур ва бошқа қардош халқлар иккинчи бор қенг қўламлик миллий озодлик кураш майдонига ўзини олди. Гарчи 1933 йилда асос солинган Шаркий Туркистон ислом жумҳурияти қиска умр сурган бўлсада, унинг руҳи, аъъанаси ва ой юлдузлик байроғи 1944 йилнинг 12 ноябрга мерос бўлиб қолган эди.

Тарихий маълумотларга қараганда, 1944 йили июль ойида Нилки атрофидаги Уластай тоғларида Фотих, Гани, Акбар, Рафик, Сайит, Нурум, Усмон ва Ҳамит каби ботирларнинг бошчилигида кўзголон бошланиб миллий озодлик инқилоби Или тоғларигача қенгайди. Гоминдан ҳукумати тарафидан “олти ўғри” деб аталган уйгур, қозок ва татарлардан тарқиб топган мазкур қуроллик партизан қўмондонларининг номи тез орада Или воҳасига ва бошқа жойларга ҳам тарқалиб, уларнинг қўшини қенгайиб, 7 октябр куни Нилки шаҳри улар тарафидан озод қилинди. Шаркий Туркистон Жумҳурияти ҳукуматининг бош қотиби ҳамда озодлик ташкилотининг аъзоларидан бири бўлган марҳум Абдурауф Маҳсим Ибрайими 2001 йили 17 апрелда зиёрат қилганимизда “Озодлик ташкилоти” ва жумҳуриятнинг қурилиш масалалари ҳақида сўзлаб берган эди.

Унинг айтишича, Нилки партизанлари жиддий ҳаракат қилган вақтда 1944 йили апрел ойида Гулжа шаҳрида асос солинган “Озодлик ташкилоти” махфий турда Гулжа кўзголонига тайёргарлик қилган эди. Нилки озод қилинганидан кейин Гани ва Фотих ботирлар бошчилигидаги Гулжа халқи Нилки кўзголончиларини асос қилган ҳолда 7-12 ноябр кунларидаги кўзголон давомида Гулжа шаҳридаги Ҳарамбоғ, Лянгшонг ва бошқа ҳудудларни озод қилиш натижасида бутун шаҳарни озод қилди.

1944 йили 12 ноябр куни Алихон тўра бошчилигидаги “Озодлик ташкилоти” уйгур, қозок ва қирғиз клубида мажлис ўтказиб, Шаркий Туркистон Жумҳурияти муваққат ҳукуматини қурганлигини эълон қилди ҳамда Шаркий Туркистон Жумҳуриятининг ой юлдузлик байроғини осди. Мажлисда Шаркий Туркистон жумҳурияти ҳукуматининг аъзолари тайинланди. Шаркий Туркистон жумҳурияти ҳукуматига Алихон тўра раис, Ҳакимбек хўжа раис муовини, Абдурауф Маҳсим бош қотиб ва бошқа 16 киши ҳукумат аъзолигига сайланиб, бошқа вазирликларни таъсис қилиш хизмати бошланди. Маориф, қорва ва ўрмончилик, диний ишлар, ички ишлар, бож ва қорвачилик каби бир қатор вазирликлар ташкил қилиниб, масъуллар тайинландилар. Шундан сўнг Шаркий Туркистон Жумҳурияти

хукуматининг рахбарлигида Или халки умумий кўзголон кўтариб, тезда Илени озод килди. 1945 йили 8 апрелда эса Шаркий Туркистон ўз миллий армиясини ташкил килди. Асоси уйгурлардан иборат бўлган ва бошқа миллат ўғлонларидан тузилган замонавий, мунтазам ва жанговар миллий армия июн ойидан бошлаб уч йўналиш бўйича хужумга ўтиб, Тарбагатой ва Олтой вилоятларини ҳамда Оксу, Ёрканд вилоятларининг бир қисмини озод килди. Бирок, 1945 йил октябрида Шаркий Туркистон жумхурияти харбий-сиёсий жихатдан кўллаб-куватлаб келган Совет иттифоқининг босими остида миллий армия хужумини тўхтатишга мажбур бўлди. Москванинг кўрсатмаси ва босими остида ўтган Шаркий Туркистон Жумхурияти ва Хитой Гоминдан марказий хукумати ўртасида тинчлик музокараларининг натижасида бирлашма хукумат ташкил қилиниб, Шаркий Туркистон тарафидан Ахмаджон Косимий бирлашма хукуматга раис муовини бўлди.

Бир йилга яқин Хитой марказий хукумати ва кўзголончилар тузган тинчлик келишими асосида ташкил қилинган бирлашган хукумат мавжуд бўлиб, сиёсий кураш авж олган ва мазкур хукуматнинг бузишига олиб келган эди. Ахмаджон Косимий бошчилигидаги жумхуриятнинг бирлашма хукуматга катнашган вакиллари Гулжага қайтиб кетди. Шунингдек Манас дарёси Урумчи хукумати билан Или хукуматининг чегараси масаласи катори олдинги сафга чиқиб, икки тараф кўшинлари жиддий уруш ҳолатига кирдилар ва бир бирига карама-карши бўлдилар. 1947 йили Ахмаджон Косимий инқилобнинг рахбарлигига тайинлангандан бошлаб, 1949 йилнинг охиригача бўлган вақтда собиқ Шаркий Туркистон жумхурияти Или хукумати номи остида мустақил ҳокимият сифатида ўзининг аввалги мавжудлигини саклаб қолди. Айти пайтда Урумчидаги Хитой хукумати билан харбий-сиёсий, иқтисодий ва бошқа жихатлардан алоқаларни саклаб қолди. Или хукумати бу жараёнда ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ва бошқа жихатларидан тараккиёт ва кучайиш босқичларини бошидан кечириб, Хитой Гоминдан ҳукмронлиги остидаги етти вилоятда устун турмуш савияси ва иқтисоди, маориф афзаллигини яратди ва уйгурларнинг замонавий давлатчилик гоёси ва асосини тузди. Шунингдек уйгурларнинг юқори савияда ўзини-ўзи идора қила олишлигини ҳамда ҳокимиятни хар жихатдан гуллаб-яшнатиш иқтидорига эга эканлигини намоён қилиб, уйгурларнинг давлатчилик роли ва иқтидорини камситувчиларга раддия жавобини берди.

Бирок, 1949 йили дунёдаги вазият, совук муносабатлар ва Хитойдаги умумий вазият ўзгарди. Сталин хукумати Хитой коммунистлари билан ошқора ҳамкорлашиш ҳамда Хитой коммунист ҳокимиятини ёллаш ва ёрдам бериш орқали янги коммунист Хитойни социализм лагерининг муҳим аъзоси сифатида Америка бошлиқ Гарб давлатлари билан бўлган курашда таянч куч қилиб фойдаланиш стратегиясини танлади. Натижада, Сталин хукумати Шаркий Туркистон масаласини Хитойнинг ички иши тариқасида бартараф қилишга рози бўлди. Айти пайтда Хитой коммунистларининг Хитой халқ жумхуриятининг қурилишини тезда эълон қилиб, бунинг учун Или хукумати ва Урумчи хукуматининг хитой

коммунист хокимиятига бўйсунуши йўлида ҳаракат қилди. Москва Хитой коммунистларининг вакили Дан Личуннинг Гулжага бориб, Или вакиллари билан сўзлашиши ва унинг яна махфий турда Урумчига бориб, Бурхон шахид ва Тав Сийо каби Гоминдан ҳарбий-сиёсий раҳбарларининг коммунистларга таслим қилишга шароит яратди.

Хитой ва собик Совет иттифоқи ҳукуматларининг расмий ҳужжатларига қаралса, Аҳмаджон Косимий ва Исҳоқбек Муноноф каби раҳбар шахслар 1949 йили 27 август куни Пекинда ечиладиган Хитой давлат қурилиш сиёсий кенгашда катнашиш учун қилаётган сафар чоғида Совет иттифоқи ҳудудида юз берган самолёт ҳодисасида қазо топдилар. Бирок, яқингача бу ҳақда изланиш олиб борган рус тарихчилари, Шаркий Туркистон ҳукуматида муҳим раҳбарлик вазифаларда ишлаган кишилар ҳамда Совет иттифоқининг Гулжадаги махфий ходимларининг Алматидаги уйғур фаолларига сўзлаб берган сўзларига таянганда, Аҳмаджон Косимий Шаркий Туркистон Жумхуриятининг ҳарбий-сиёсий раҳбарлари уйғур элининг сиёсий тақдири масаласида Совет ҳукумати ўтказган мунозаралар жараёнида ўз фикрида қаттиқ туриб, Москванинг таклифини рад қилганлиги сабабидан Совет ҳавфсизлик хизматлари тарафидан суиқасд қилинган. Шундан кейин Или ҳукумати яқсон қилинди ва 1949 йил октябр ойида Хитой озодлик армияси Урумчига қирди ва Или ҳукуматининг Сайфиддин Азизий бошлиқ раҳбарлари ўзларини Хитой компартияси ва ҳукуматининг раҳбарлигини қабул қилганликларини эълон қилишди.

Тарихий манбаларга кўра, Шаркий Туркистон Жумхурият ҳукумати буйруқ чиқариб, ҳар йили 12 ноябрни давлат ва инқилоб байрами қилиб тайин қилинди. Уйғур халқи яқин замонгача бўлган тарихида ўз жумхурият байроғи остида мустақил ўзини идора қилиб, 12 ноябр байрамини беш йил орасида хотирлашга мувофиқ бўлди. Бирок 1949 йили октябр ойининг ўрталарига келганда беш йилдан кўпроқ вақтда ой юлдузлик давлат байроғи олиб ташланди ҳамда декабр охирида қахрамон миллий армия Хитой озодлик армиясининг 5-корпуси қилиб ўзгартирилди ва кўп ўтмай бутунлай тарқатиб юборилди.

1933 йили Қашгарда қурилган Шаркий Туркистон Жумхуриятига бу йил 78 йил, 1944 йили Гулжада қурилган биринчи жумхуриятининг вориси бўлган иккинчи Шаркий Туркистон жумхуриятига эса 67 йил тўлади. Йиллар ўтди, авлодлар алмашди ва янгиланди. Ботирлар ўз орзу армонларини кейингиларга мерос қолдириб, бу дунё билан кўзлари очик ҳолда видолашди.

20 асрнинг биринчи ярми уйғурлар учун жанговар, мардона, шод-хуррамлик ва фожиали мусибатлар билан тўлган унутилмас босқич бўлди. Унинг галабалари уйғурларни қелажакка умидлантурса, мағлубиятлари уйғурларнинг маҳзунлигига сабаб бўлди. Йиллар ўтиши ва уйғурларнинг бу тарихий воқеаларни унутишларига қарамай, янги авлод 12 ноябр воқеаларини унутмаётгани, соғинаётгани ҳамда аждодлари босган йўлларга ҳурмат ва ҳавас қилиш туйғуларининг янгилаётганлиги, шунингдек аста қучаётганлиги маълум бўлиб бормоқда. Нилки, Харамбоғ, Шихо, Жинг ва Оксу уруш майдонларида қелган қахрамонлик хикоялари унутилиб кетилмасдан, аксинча бу хикояларнинг янги авлодга қучли миллий руҳ ва қуч-қувват ато қилаётганлиги равшан. Ярим асрдан ортиқ вақт ўтгандан кейинги бу кунларда мазкур “икки жумхурият” аталган уйғурларнинг сиёсий, иқтисодий, маданият ва миллий ҳуррияти қатта аҳамиятга эгадир.

Интернет маълумотлари асосида

Уйгур тилидан Абу Муслим таржима килди

Кўшимча маълумотлар:

Шаркий Туркистон ва Уйгур халки

Икки Туркистон гурури (Алихонтўра Согуний хакларида)